

ՏՈՒԹ . ՎԱՀՐԱՄ Յ . ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԷՍ

Զ .

Գահաժառանգ իշխանին այս տարօրինակ ընթացքէն ես ընա՛ւ եւ ընա՛ւ չազդէցայ, որովհետեւ՝ քսան եւ աւելի տարի անոր բժիշկը ըլլալովս եւ մտերմութեանը մէջ ապրելովս հանդերձ, զինքը ուսումնասիրել երբեք զանց առած չէի . խորը թափանցած էի անոր յարափոփոխ, դիւրազգաց ու դիւրախաբ ընաւորութեանը եւ մէկէ աւելի անգամ ականատես եղած էի, որ այս աւուր սիրած – յարգածը վաղը շուտով աչքէ կը ձգէր՝ անգոյ կամ ոչինչ պատճառով, եւ վստահ էի՝ թէ օրին մէկն ալ ինձ կրնար վիճակիլ՝ ենթակայ ըլլալ, անոր այդ կերպ ջղային դիւրաբորբոք նոպային :

Ա՛հ, եթէ Ապտիւլ – Մէճիտ այդպէս չըլլար, մի քիչ պաղարիւնութիւն ունենար եւ զգուշաւոր շրջահայեցութիւն, կամ թէ՛ անոր – ասոր շողմարար խօսքերէն ու քէմալական շարժումներէն չխաբւելով՝ քաջ գտնէր, Սուլթան Վահիտէտտինի մեկնումէն յետոյ՝ հաւատարիմ մնար ասոր անդլիամէտ քաղաքականութեանը, որուն ինքն ալ վաղուց ջերմ կուսակից եւ սիրահար եղած էր, չպիտի թոյլ տար, որ դարերէ ի վեր աշխարհի առաջ՝ Թուրքիոյ վարկը աստիճան մը յարգանքի արժանի առնող սուլթանական – խալիֆայական միալոյծ իշխանութիւնը ի քթթել ական ոտնակոխ ըլլար . չպիտի ներէր՝ որ սուլթանութիւնը ջնջէր, բաժնէր խալիֆայութենէն, այն ատեն, իրա՛ւ պիտի ժառանգէր նա մեծ՝ անուն Թուրքիոյ ժամանակակից պատմութեան մէջ : Բայց սկզբունքի տէր չէր, Գամէլէոն մէր :

Յայտնի է, որ Քէմալականութիւնը խափանեց Սուլթանութիւնը եւ միայն Խալիֆայութիւնը պահեց (այն ալ՝ առերեսս եւ առժամանակեայ) : Ապտիւլ Մէճիտ՝ իշխելու մարմաջէն դըրժած՝ յանձն առաւ Խալիֆա ըլլալ, չա՛տ սահմանափակ իրաւունքով :

Հազիւ թէ երկու կամ քիչ աւելի տարի վարեց այդ պաշտօնը, այսինքն՝ միւսակողման կրօնին գլխաւորութիւնը, եւ ահա առաւօտ մ'ալ խոսեցին իր վրա, ստիպեցին անպայման թողուլ խալիֆայութիւնը — մալիֆայութիւն եւ շուտով դուրս ելլել երկրէն, գնալ՝ ո՛ւր որ կամէր, ապա թէ ոչ՝ Դամոկլեան սուրը պիտի շողար իր գլխին վերեւ: Քանի ճիշտ են անմահն Հ. Նդ. Հիւրմիւղի այն խորհրդաւոր սողերը, թէ՛

« Յաջողութիւնք կոյր բախտին »

« Անույ նման հոլովին. »

« Իսկ մեծութիւնք մարդկային »

« Քան ըզմադիկ քարշամին... »

Յաւեցայ յոյժ, եւ կը ցաւիմ միշտ Ապտիւլ Մէճիտ Խալիֆային այս դահալէժ անկումին համար. որովհետեւ մօտէն ճանչցած էի դինքը. զարդացած մարդ էր, ժողովրդասէր, եւ պիտի կարողանար՝ լաւ խորհրդականներ շուրջը առնելով, ըլլալ բարի եւ հեղինակաւոր թաղաւոր (կամ Սուլթան) մը: Իր փոփոխամտութեանը հետ՝ ունէր լաւ յատկութիւններ ալ. ազատամիտ էր, կը խօսէր Փրանսերէն, անգղիերէն եւ գերմաներէն, յոյժ սիրահար գեղարւեստի, ինքնօգնութեամբ եղած էր լաւ նկարիչ, քաջ երաժիշտ, միանգամայն կարող գրիչ. օրւան մեծ մասը կանցնէր՝ կարդալով եւրոպական երեւելի հեղինակներու գործերը, որոնցմով լեցուցած էր իր ընդարձակ ու չքեղ մատենադարանը եւ որուն սեղանին վրա՝ խեղճ Կոմիտաս վարդապետին լուսանկարը կը տեսնէր փառաւոր շրջանակի մը մէջ:

Այս բոլորէն զատ, նա ամենաջերմ ու անկեղծ համակրող մը, բարեկամ էր Հայ Ազգին, ինչպէս յայտնած եմ նախապէս. ապացոյցներ տւած էր այս մասին. երբե՛ք եւ երբե՛ք անխոյժ չեղաւ իր մօտ եղած գիմումներուն եւ դուն գործեց Հայ տառասանքին սփոխարար ըլլալ իւրովսանն:

Պարտականութիւն ինձ կը համարիմ, պահ մը զարտուղիլ Յուշատետրիս ժամանակագրութենէն, փոխադրելի 1915 չարագէտ՝ հայաստան տարին՝ պատմելու համար կատարւած իրողութիւն մը, որ պատւարեր է Ապտիւլ Մէճիտի, այդ ատեն տակաւին ինքը դահաժառանգներու չորրորդը, ըստ կարգի՝ «աւագութեան տիոց»:

1915 Մայիսին, երբ դրամական մեծամեծ զոհողութիւններով եւ ողբացեալ մօրեղբօրս՝ քիմիագէտ Նշան Ղուկասեանի, ինչպէս նաեւ անգլուգական եղբօրս գերմարդկային ճիգերուն շնորհիւ, յաջողեցաւ

ինձ պրծիլ աքսորէ, իմա՛ Սպարիլ 11/24ի ահաւոր եղեռնէն ու Կ. Պոլիս դառնալ՝ Կոմիտաս վարդապետի, Բիւզանդ Քէչեանի, պատւելի Քերոբեանի, Կալուօշի եւ ուրիշ երեք անձի հետ, այն ատեն, Զաւէն Պատրիարք՝ դեռ սաշտօնի վրա, զիս ու Կոմիտաս վարդապետը Քաղաքական Ժողովին Յունիս 28-ի նիստին հրաւիրեով՝ տեղեկութիւններ հարցուց մեզմէ՝ աքսորի մէջ մնացած ազգայիններու վիճակին վրա եւ մեր ազատման պարագաներուն մասին. բայց Օգոստոս 9-ին զիս առանձին դարձեալ կանչելով, խնդրեց՝ որ կարելի եղածին չափ շուտով երթայի իշխան Մէճիտի մօտ եւ աղաչէի, որպէս զի իր բոլորազեցութիւնը չխնայէր, վերջ մը դնել տալու համար հայկական արիւնհանգ տեղահանութիւններուն եւ սոսկալի տարագրութիւններուն, որոնք օր ըստ օրէ աւելի ծանր ու խժժական հանգամանք կստանային :

Սիրալոյսար կատարեցի Պատրիարքին յանձնարարութիւնը եւ 1915 Սեպտ. 22-ին հաղիւ կարողացայ ընդունել իշխանէն եւ մեր Պատրիարքին կողմէն աղերսելով՝ խնդրեցի, որ բարեհաճէր՝ ինչպէս որ յարմար կը դատէր, իւր ազգեցութիւնը ի դործ դնէր, կասեցնել տալու հայաջինջ եղեռնադործութիւնը, զոր թուրք կառավարութիւնը կը շարունակէր առանց յոգնելու եւ տեսակ մը կանոնաւորութեամբ...

Իշխանը խորապէս յուզւելով, խոստացաւ երթալ անձամբ խօսիլ Սուլթանին (որ էր Բէշատ) :

1915 Սեպտ. 25-ին, կէսօրէ վերջ, Սպարիլ Մէճիտ ինձ հեռախօսելով, ուզեց՝ որ գնամ զինքը տեսնալ՝ Բերա, իւր լուսանկարիչը եղող Մէսպահ - Է - Ժողալիէի գործատեղին :

Անմիջապէս դացի որոշած տեղը, ուր իշխանը զիս առանձին սենեակ մը տանելով՝ օձիքս թոթւեց ու ըսաւ. « Հիմա՛, հիմա՛, ահա « Սուլթանին քովէն կուգամ. խօսեցայ իրեմ ու պահանջեցի, որպէս « զի շուտով կանչէ իր նախարարները եւ պատիիբ որ վերջ տան Հա- « յերու դէմ գործած այս անկուր չարագործութիւններուն, եթէ ոչ՝ « իր քաղաքութեան պատմութիւնը ամեմասել (քառա վէ սիյահ) « իր բռնեքը) էջերով պիտի նսեմանան եւ պատասխանատու պիտի « ըլլանք ամեմա Աստուծոյ առջեւ » :

Սուլթան Բէշատ, իշխան Մէճիտի խօսքերէն այլայլմէ եղած, խոստացեր է, խիստ պատւէրներ հանել, կանչել եպարքոս Թալէաթ փաշան եւ պահանջել՝ որ վերջ տրւի տեղի ունեցած հայահալած ու հայաջինջ գործողութիւններուն եւ պատժւին ասոնց պարագլուխ - հեղինակները :

Իշխանը յանձնարարեց ինձ իւր բարեւները տանիլ մեր Պատրիարքին եւ հաղորդել Սուլթանին հետ ունեցած խօսակցութիւնը:

Իշխանին ձեռքը համբուրելով՝ շնորհակալ եղայ իրեն եւ չկրցայ զսպել արցունքս ու մեկնեցայ քովէն:

Յաջորդ օրը այցելեցի Պատրիարքին, պատմեցի Մէճիտ էֆէնտիէն իմացածներս ու խնդրեցի՝ որ ինքը շնորհակալութեան ուղերձ մը յղէր Իշխանին:

Զաւէն Պատրիարք՝ որ սգաւորի մը պէս նստած կուլար՝ ոգեւորւեցաւ եւ խոստացաւ պատրաստել առաջարկածս գիրը:

Եւ արդարեւ՝ Պատրիարքը չուշացուց ուղերձը եւ պատրաստել տաւ խիստ սրտաշարժ ու օրհնալից դեղեցիկ նամակ մը, զոր յանձնեց ինձ եւ ես տարի դաշն իշխանին՝ 1 Հոկտ. 1915-ին, ու բերանացի ալ՝ Պատրիարքին կողմէն յայտնեցի երախտագիտական զգացումներ:

Որոշւած էր սակայն, որ Ապտիւլ Մէճիտի մօտ կատարւած Պատրիարքական այս դիմումը, ինչպէս նաեւ մատուցւած գիրը, ամենագաղտնի պահէր, մինչ հակառակը եղաւ: Վաղայաջորդ օրն իսկ, Ոստիկանութեան բարձր պաշտօնեայի մը կողմէն աճապարանքով կանչւեցայ ու ենթակայ եղայ խիստ դիտողութիւններու (չըսեմ յանդիմանութիւն), թէ ինչո՞ւ համար Պատրիարքին կողմէն դացեր խօսեր եմ իշխանին, սա ալ խնդիրը Սուլթանին ականջն է հասցուցեր, եւ այլ կարգ մը տաք ու պաղ խօսքեր ու սպառնալիքներ, որոնք թէեւ բաւական ահուգող աղբեղին ինձ, այլ՝ բարեբախտաբար չար հետեւանք չունեցան:

Քանի մը օր վեժջ, խոր ցաւով տեղեկացանք՝ թէ Ազգային Պատրիարքարանի այն ատենւան դորձակատարը (Թալէաթի չա'տ սիրելին) դացեր տեղեկադրեր է եղելութիւնը, վատ լրտեսութեան ստոր հերոսութիւն մը կատարած ըլլալու եւ պախշիշ մը աւելի ստանալու համար:

**

Հակառակ այս տհաճոյ միջադէպին, ես միշտ կուգէի, կարողութեանս ներած չափով, ծառայող ըլլալ մեր տարարախտ աղբին եւ ամէն անգամ որ Պատրիարքը պատիւ կընէր ինձ բան մը յանձնարարելու, չէի վարանէր այս մասին:

Այսպէս՝ խնդրեց, որ Պապական Նւիրակ Մոնսէնէէօն Տուչիին երթայի եւ իր կողմէ խորին շնորհակալութիւններ յայտնէի՝ այն նիւթական եւ բարոյական մեծ հոգածութեան ու օժանդակութիւններ:

րուն համար, զորս Սրբազան Պապը (Benoit XV) իր միջոցաւ կը մատուցանէր տարագիր Հայերուն :

Կատարեցի այս պաշտօնն ալ, հետո անելով Վիէննական Մխիթարեան Հ. Խորէն վարդապետը : Մանսէնէօր Տոլէի շա՛տ գոհ մնաց մեր Պատրիարքին այս խիստ գովելի փափկանկատութենէն, եւ իմ այցելութեանս յաջորդ օրը Պատրիարքին ղրկեց Կարնոյ Փրանսական հիւպատոսարանին առաջին թարգման Պ. Սրապեանը՝ շնորհակալ ըլլալու, եւ այնուհետեւ Տոլէի մօտ իմ այցելութիւններս եղան յաճախակի : Գրեթէ ամէն շաբթու Պատրիարքին կողմէ կը տանէի իրեն տեղեկագիրներ, որոնք տեղահանւած, տարագրւած Հայերու կրած չարչարանքներուն նկատմամբ, աջէն – ձախէն ցանցառօրէն հասած սրտակեղեք լուրեր կը պարունակէին :

Մոնսէնէօրը սոյն տեղեկագիրները անմիջապէս կը յղէր Հռոմ եւ Սրբազան Պապը զանոնք աւագ ուշադրութեան առարկայ առնելով, ո՛չ միայն դրամական օգնութիւն կը փութացնէր պոլսական Նւիրա-կին, որպէսզի անխտիր բաշխէր տառապանքի մէջ հեծող Հայերու, այլ եւ՝ իւր սրբադիժ գիրերովը ուղղակի Սուլթան Ռէշատի գութը կը հրաւիրէր կատարւած խուժուժութիւններուն վրայ :

Մոնսէնէօր Տոլէի անձամբ պալատ կը տանէր Վատիկանէն եկած Գիրերը, ցոյց տւած է ինձ քանին, նաեւ հաշւետետրը բաշխւած օգնութիւններուն, որոնց դումարը տեսայ որ կը հասնէր մէկ միլիոն Փրանքի :

Նւիրակ Սրբազանը կատարեալ տիպար մ'էր մարդասիրութեան, ազնիւ եւ ազնւական, ցաւակից էր միշտ մեղի եւ շատ անգամներ ազգու գիմումներ ըրաւ թուրք նախարարներու մօտ, աղաչելով՝ որ Հայերու վրա կատարւած անլուր եւ անօրինակ անգթութիւնները դադարէին :

Ըստ այսմ՝ մեր համազգային տառապանքներուն դարման ճարելու հետամուտ եղողներուն մէջ, գլխաւորներէն է, ըստ իս, Monseigneur Dolci-ն, այդ պատւական եկեղեցականը, որ Աւետարանի ճշմարիտ պատուիրանապահն եղաւ եւ անոր քարոզներուն անկեղծ գործադիրը :

Օր մը սակայն, մտերմական տեսակցութեան միջոցին, շա՛տ փափկութեամբ զգացուց ինձ, թէ հարկ էր՝ զի մեր Պատրիարքը շնորհակալութեան գո՛նէ երկտող մը ուղերձէր Սրբազան Պապին :

Տոլէի այս առաջարկը թէեւ խորհրդածութեան կարօտ էր, այնուամենայնիւ ես համարձակեցայ իսկոյն խոստանալ գոհացում տալ

անոր, հակառակ որ՝ վստահ չէի, թէ Հայոց Պատրիարքը պիտի ուզէ՞ր իր ստորագրութիւնը ուղղել Վատիկան:

Կասկածս պարապը ելաւ. Զաւէն Պատրիարք չթերացաւ կատարելու քաղաքավարական այդ պարտականութիւնը, երբ 25 Նոյեմբ. 1915 երեկոյին, իր բնակարանը երթալով, հարցը ներկայացուցի իրեն:

Քանի մը օր յետոյ, զիս իր մօտ կանչելով՝ ինձ տաւ Փրանսերէն նամակ մը, շատ լաւ կերպով շարադրած, որով Պատրիարքը շնորհակալութիւններ կը յայտնէր Սրբազան Պապին, հայ տարագիրներուն եւ շարժարանքի ենթակայ եղող ազգայիններու համար ունեցած իր հայրական հոգածութեանը համար:

Պատրիարքին այս նամակը ես անձամբ տարի յանձնեցի Մոնսէնէօն Տոլէին՝ 1915 Դեկտ. 21-ին, որուն համար շատ զոհ եղաւ, եւ բաւական ժամանակ անցնելէ յետոյ, օր մը հրաւիրեց զիս եւ ըսաւ, թէ Սրբազան Պապը Օրհնութեան Գիր մը յղած է ինձ այս առթիւ:

Մոնսէնէօն Տոլէին այդ գիրը պահեց իր քովը, եւ միայն 1919 Յունվար 3-ին, անձամբ տունս գալով՝ յանձնեց ինձ զայն, զոր կը պահեմ՝ իբրեւ թանգ նէրը այդ մեծ Մարդասէր – Հայասէրին: Սրբազան Պապէն եկած գիրը կը կրէր՝ 10 Մարտ 1916 թւականը:

*
* *

Սակայն, Զաւէն Պատրիարքին իմ միջոցաւ ըրած դիմումները այսքան չէին, եղան դեռ ուրիշներ ալ:

Գտցի Ահմէտ Րիզա պէյին, որ վաղեմի բարեկամս էր, եւ զոր ճանչցած էի ուսանողութեանս միջոցին, Բարիդ, 1882 թւին եւ որուն հայերէն գիր գրել սորվեցուցած էի. Ծերակոյտի նախագահ էր. խոստացաւ օգտակար ըլլալ դժբախտ Հայութեան, բայց բա՛ն մը, բա՛ն մը չկըցաւ ընել:

Դիմեցի նաեւ, բժիշկ Տոքթ. Պաղիլ Խանի միջոցաւ, պարսկական դեսպան Մուհամմէտ Գաճար Խանին. սա ալ շատ խոստացաւ, խոստում խոստումի վրա բերնէն առատօրէն հոսեցուց, բայց Հայաջարգը կը շարունակէր, եւ մեր աշխատութիւնները եղան գուր քանի, անօգուտ վաստակ:

1915 տիւրառիթ, սզադդեցիկ վատշուէր տարին բոլորեցաւ, ո՛չ մէկ դարման կարելի չեղաւ ձեռք բերել ի նպաստ Հայերու, երբ, յանկա՛րծ, 1916-ին, թուրք կառավարութիւնը ջնջեց Կ. Պոլսոյ կամ աւելի՝ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը, զայն կեդրոնացուց Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին վրա եւ անոր իբրեւ փոխանորդ նը-

շանակել տւաւ Գարբիէլ Եպօ . Ճէվահիրճեանը , որոշելով նաեւ աքսորել Ջաւէն Պատրիարքը , որ իսկոյն ոստիկանական հսկողութեան տակ առնւեցաւ եւ Պատրիարքարանն ալ կնքւեցաւ ներքին գործերու նախարարութեան կողմէ :

Հակառակ այս խիստ հսկողութեան եւ տեսակ մը բանտարկութեան , Ջաւէն Պատրիարք կրցաւ մէկ օր միջոց գտնել եւ ինձ հասցնել նամակ մը , որով՝ կը խնդրէր՝ որ ես դիմեմ բարեկամներու եւ անոնց պաշտպանութիւնը հայցեմ իր կեանքին փրկութեանը համար :

Ահաւասիկ այդ նամակը նոյնութեամբ , որ կը կրէ 1916 Օգոստ . 10 թւականը , եւ որուն իսկականը տւած եմ ի պահ՝ Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանին :

« Մեծայարգ Տօքթոր ,

« Լսած էք անշուշտ որ անցեալ Կիրակի օրը ժամը 4-ին երեք
« ոստիկաններով ոստիկանութեան դուռը առաջնորդւեցայ , ուր քա-
« ղաքային բաժնի տեսուչներէն մին յանուն ոստիկանութեան Ընդհ .
« Տեսչին (որ այն ատեն ներքին գործոց նախարարին սենեակէն այս
« հրահանգը տւած էր) ազդարարեց ինձ թէ 2 - 3 օրէն պէտք է Պաղ-
« տատ մեկնիմ :

« Ես դիտել տւի թէ՝ քանի որ Պատրիարքարանը Ոստիկանու-
« թեան Ընդհանուր Տեսչին ու Կրօնից Տեսչէն զատ ես ալ կնքած եմ ,
« Արդարութեան գործոց նախարարին հրամանագրին համաձայն ,
« հարկ չէ՞ որ սպասեմ մինչեւ որ Կաթողիկոսին Պոլսոյ փոխանորդը
« նշանակւի եւ անոր յանձնեմ ամէն բան : Եւ որովհետեւ Ոստիկանու-
« թեան պետը այդ պահուն ներքին գործոց նախարարին քովն էր ,
« կարելի չեղաւ անոր հետ թէլէֆօնով խօսիլ , ուստի յանձնարարեցի
« որ յաջորդ օրը՝ կա'մ այս մասին անոր հրահանգը ինձի հաղորդւի
« եւ կամ ժամադրութիւն մը տայ ինձի որ իրեն հետ խօսիմ : Եւ
« դարձեալ ոստիկանի մը հսկողութեամբ դարձայ տուն , որ ցայսօր
« ոստիկանաց հսկողութեան տակ է :

« Այսօր հինգերորդ օրն է եւ տակաւին այս մասին ո'չ մի պա-
« տասխան չտրւեցաւ ինձի , հակառակ քանիցս ըրած դիմումներուս
« գործակատարին միջոցաւ :

« Կիմանամ թէ Կաթողիկոսը ընդունած է իրեն տրւած պաշտօնը
« եւ փոխանորդն ալ նշանակած է : Պաշտօնական հեռագիր եկած է ե-
« ղեր , բայց իրեն հեռագիրները չեն հասած դեռ :

« Ինչպէս կը տեսնուի , կառավարութիւնը զիս Պաղտատ աքսորել
« որոշած է , վերջին հարւած մըն ալ տալու համար Հայ Ազգին : Այն-

« պիտի ժամանակ մը՝ երբ Հալէպէն Պաղտատ եղած ընդարձակ ա-
 « նապատին մէջէն Հայ մը մահը աչք առնելով միայն կրնայ անցնիլ,
 « գիտեմ թէ ինծի պէս եկեղեցական մը ամէն պարագայի մէջ ողջ չի
 « կրնար մնալ, եթէ նոյնիսկ կառավարութեան այս կարգադրութիւնը
 « դաւադրութիւն մը չէ եւ կասկած չկայ թէ այսպէս է :

« Երբեք չպիտի վարանէի երբ այսպիսի առիթ մը ներկայանար
 « ինծի աբեւնս խառնելու իմ հարիւրաւոր ժողովրդեանս արեան,
 « Միջազեռաց անապատներուն մէջ, եթէ այս արարքը մտածել չտար
 « ինծի թէ Թուրքիոյ Հայութեան համար եւ մանաւանդ այդ ճամ-
 « բուն երկայնքը ցրած հայ գաղթականութեան համար սոսկալի եւ
 « աղետալի սրտաբեկում մը առաջ բերէ : Ուստի, ի սէր այս տառա-
 « պող եւ մշտահալած ժողովրդեան, որուն Դուք ալ կը պատկանիք,
 « կը խնդրեմ որ բարեկամաց ուշադրութիւնը եւ անոնց ազդու միջ-
 « նորդութիւնը խնդրէք, հայ ժողովրդեան այս դառն բաժակը խնա-
 « յելու համար :

Ձերդ սիրով բարեկամը

ԶԱԻՆ ԱՐՔԵՊ.

« 1916 Օգոստ. 10

Այս նամակը առնելուս պէս, իսկոյն թարգմանեցի ու վացի հա-
 ղորդել նախ դայն իշխան Մէճիտ էֆէնտիին եւ ապա Տուչի Սրբազա-
 նին, աղաչելով՝ որ Պատրիարքին կեանքին գէթ խնայէր :

Ձաւէն Պատրիարք արսուրեցաւ, բայց ի պատիւ այս աղնաղգի
 անձերուն, պէտք է բարձրաձայն ըսել, թէ անվտանգ հասաւ նա Պաղ-
 տատ, ուր մնաց մինչեւ Փետրվար 1919 :

Թէ ի՞նչ կերպ ընթացք ունեցան սոյն անձերը, պաշտպանելու
 Պատրիարքին անձը, տեղեկութիւն չունիմ, բայց գիտեմ՝ որ հարկ ե-
 դածը ընել ջանացին առ որ անկ էր :

Բայց թողունք այս ամենատխուր դառն յիշատակներով լի տա-
 րին, 1915 - 1916 վատշըւէր թւականը, դառնանք 1918-ին, Զինդա-
 դարի օրերուն, յոյսերու, ոսկի երազներու խնձղալից տարիին, եւ
 տեսնենք թէ ի՞նչպէս անցան մեր օրերը :

*
 **

Հայաստանի Պատուիրակութեան Կ. Պոլսէն մեկնելէն յետոյ, ա-
 մէն օր, ամէն վայրկեան խոր անձկութեամբ կը սպասէինք, որ՝ լա-
 ւագոյն լուրերը հասնէին, Հայկական նորածին Հանրապետութեան

մասին. «Զանգ», «Հոբիգոն» թերթերը կուղային, ասոնք թէեւ մեծ բաներ մը դեռ չէին աւետեր, սակայն դարձեալ մեր սիրտերը խանդավառութեամբ կը պարարէին եւ ապագայի քաղցը յոյսերով կը լեցնէին, ուստի կը շարունակէինք մերովսանն ընել կարելին, որպէս զի տիրող թշառութիւնները գէթ մասամբ մեղմելու համար կազմած մարմինները կանոնաւոր եւ արդիւնաւոր դործունէութիւն ունենային:

«Հայ Բժշկական Միութիւն»-ը, «Լիկա»-ն եւ «Հայ Կարմիր Խաչ»-ը, որոնց երեքին ալ նախագահութիւնը ինձ էր վիճակած, մեծ թափով, անդուլ կաշխատէին:

Առաջինը՝ իր սովորական - դիտական ժողովները դումարելով հանդերձ, կը հաստատէր հիւանդապահութեան դասախօսութիւններ, որոնք երկսեռ ունկնդիրներու հոծ բազմութեան առջեւ տեղի կունենային թէ՛ Բերայի, Սկիւտարի եւ թէ՛ Քուս - Քարուի մէջ՝ անձնէր ու հայրենասէր բժիշկներու կողմէ:

Հպարտութեամբ կը յատնեմ, թէ այս դասերը խիստ շահեկան եղան եւ մեծ յաջողութիւն ունեցան, ա՛յն աստիճանի՝ որ թուրք պաշտօնական կարեւոր անձեր ու բժիշկներ քանի՛ցս եկան ներկայ ըլլալ, ապա արտասանել գովութեան ճառեր եւ իրենց հիացումը հրապարակաւ յայտնել կազմակերպութեան կանոնաւորութեանը մասին: *)

Բացի ունկնդիր ժողովուրդէն՝ հայ օրիորդներ եւ երիտասարդներ կանոնաւոր աշակերտութիւն ունեցան, յարատեւող եղան դասերուն, եւ երբ չըջանը բոլորեցաւ, հրապարակային հարցաքննութիւններու ենթարկեցան ասոնք, եւ քաջ հանդիսացողին տրեցաւ վկայական:

Վկայականները, որոնք հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուով տպած էին, Հայ Բժշկական Միութեան կնիքը եւ Դիւանին ստորադրութիւնը կրելով հանդերձ, վաւերացեցան նաեւ Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական Կարմիր Խաչի կողմէն եւ ստացողները՝ մեծ մասամբ ՀԻԻԱՆԴԱՅԱՆՆԵՐ, կըրցան ասլա իրենց արեւստը խիստ ձեռնհասօրէն ի գործ դնել հիւանդանոցներու մէջ եւ կամ այլուր:

Հայ Բժշկական Միութեան հետ զուգընթացաբար, Հայ Կարմիր Խաչը կը շարունակէր միշտ իր գործունէութիւնը, զոր յիշած եմ նախապէս, եւ որուն անդրադառնալ աւելորդ կը համարիմ:

*) Այս դասերուն ծրագիրը բուրժեպետի քարգմանեցաւ եւ այդ ծրագրին համաձայն՝ բուրժ բժիշկներն ալ սկսան յետոյ նմանօրինակ դասախօսութիւններու:

Կալուլ «Լիկա»-ին, որ Ազգ. Պատրիարքարանի խանգարւած վիճակին կենսունակութիւն տալու պատճառ եղած էր, կը յարատեւէր ո՛չ միայն Ազգ. Վարչութեան հետ խորհրդակցական ժողովներ ունենալ, այլ եւ դումարել Համազգային ընդհանուր ժողովներ, եւ միեւնոյն ժամանակ ալ, յոյն եւ հրեայ հասարակութիւններու վարչական մարմիններուն հետ յարաբերութիւններ հաստատել՝ համաձայնութեամբ գործելու համար միջազգային կարգ մը խնդիրներու մէջ եւ գեապանատուններու մօտ կատարելի դիմումներու միջոցին:

Եւ որչա՛փ երկար է դեռ «Լիկա»-ի ըրածներուն պատմութիւնը, դոր մանրամասնելու պաշտօնը Յ. Ժ. Սիրունիին թողլով՝ ես կը բաւականանամ միայն յայտնել, թէ ստոր վերաբերումով մը վարձատրեցաւ այն ապա, մեր Ազգ. Վարչութենէն, որ «Լիկա»-ի շնորհիւ թողած էր իր կիսամեռելութեան ձորձը:

«Լիկա»-ն, որ 1918 նոյեմբեր 8-ին դումարեցաւ առաջին անգամ եօթ կամ ութ անձերով, յաճախակի ժողովներ ունեցաւ մինչեւ դեկտեմբերի վերջ, ու նաեւ՝ մինչեւ 1919-ի սկիզբը: Այդ ժողովները տեղի կունենային կամ Ղալաթիա, Հմայեակ Խոսրովեանի պաշտօնատեղին, կամ Բերա՝ Ս. Երրորդութեան խորհրդարանը եւ բնա՛ւ ապարդիւն չէին ըլլար:

Այլ սակայն՝ երբ Կրօնական ու Քաղաքական ժողովներ սկսան՝ շնորհիւ «Լիկա»-ի, տակաւ շունչ քաշել կամ, տեղն է ըսել, Ֆլտարիլ, յա՛նկարծ իրենց կողմէն ծայր տւաւ զգուշաւորութիւն մը դէպի «Լիկա». անկարելորդ զայն սկսան համարել, ուրանալ անոր կարելորդ առաջութիւնները, արդիւնք՝ անձնանէր աշխատութեան եւ դրական հեղինակութեան, որուն արձագանգը չէր յապաղէր հասնիլ Բարիք, ուրիշ անմիջապէս Գաբրիէլ Նորատունկեան եւ Արշակ Զօպանեան ինձ դիմելով՝ ստոյգ տեղեկութիւններ կուղէին Կ. Պոլսոյ ազգային գործերու մասին:

1918-ի դեկտեմբեր ամսի մէջ էր այս, եւ ես չէի վարաներ, մեծ համբերութեամբ երկար նամակներ գրել սոյն բարեկամներուս, որոնք պիտի հաղորդէին Թրքահայ Դատին պաշտպանութեանը համար կազմած բարիգեան այն ժողովին, որուն լիազօր նախագահն էր Պօղոս փաշա Նուպար, ընտրւած Հայոց ընդհանուր Հայրապետ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէն:

Մինչ այս մինչ այն՝ «Լիկա»-ն իմացաւ, թէ Գ. Նորատունկեան

դրած է եղեր պատրիարքաքական փոխանորդ Ճէվահիրճեան Սրբազանին, որ Ազգ. Վարչութիւնը երկու ներկայացուցիչ ղրկէ Բարիդ, վերոյիշեալ ժողովին մասնակցելու: Փոխանորդը եկած գիրը տւեր է Քաղաքական ժողովի ատենապետ Տօթ. Գ. Դաւիթեանի, սա ալ դայն բաւական օրեր քովը պահելէ ու ծածուկ եւ անպաշտօն խորհրդակցութիւններէ վերջ, Բարիդ ղրկւելի անձերը որոշելէ յետոյ (pour sauver les apparences), «Լիկա»-ի հետ խորհրդակցական ժողով մը կուզէ ունենալ:

Կը գումարւինք իր տունը եւ իրմէ կը տեղեկանանք, թէ երկու անձ կուգի Կ.Պոլսէն, եւ թէ՛ որոշած է՝ նախկին Պատրիարք Դուրեան Եղիշէ Սրբազանը ու հետն ալ Բրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանը ղրկել Բարիդ:

Խիստ եղաւ իմ դիտողութիւնս այս որոշումին համար, նախ՝ որ կատարւած էր այն վարագոյրի ետեւ ու դադտնի կերպով, յետոյ՝ մեծ ծախքի դուռ կը բանար մեր աղքատ Պատրիարքարանին, եւ ապա անյարմար էր որ նախկին Պատրիարք մը ղրկէր, եւ կուզէր՝ որ փոխանակ նոր անձեր ղրկելու, նշանակէինք իբրեւ Պոլսահայութեան ներկայացուցիչ՝ Բարիդ գտնուող Տեարք Գաբրիէլ Եօրատունկեանը եւ Արշակ Զօպանեանը, որոնք ամենայն ձեռնհասութեամբ կարող էին թրքահայ դատը պաշտպանելու:

Ժողովականներէն շատերը համակարծիք գտնւեցան ինձ, միայն Տիար Մըսրըրը (հայ – կաթոլիկ) ձայն բարձրացուց եւ անիրաւ զիս դատեց՝ ըսելով թէ՛ ինչո՞ւ կը հակառակէի Դուրեան Սրբազանի երթալուն, երբ նա եկեղեցական պատկառելի դէմք մ'է եւ հմուտ ու գիտնական անձ մը:

Պատասխանեցի այս պարոնին, թէ ճիշդ Դուրեանի եկեղեցական հանգամանքին համար կը հակառակիմ անոր երթալուն, որովհետեւ՝ երբ Հայոց նախկին Պատրիարք մը ճամբայ ելլէ, անմիջապէս վերջն ալ թէրգեան Գերապայծառը իր պայուսակները պիտի պատրաստէ՝ յուզի անկանելու, եւ գործը կունենայ տարրեր կերպարանք:

Պ. Մըսրըրը նորէն ինձ հակառակ խօսեցաւ եւ ժողովը ցրեցաւ առանց ո՛ր եւ է եզրակացութեան մը յանգելու:

Քանի մը օր վերջ, դեկտեմբեր 22-ին, Բերայի խորհրդարանը խորհրդակցական ժողով տեղի ունեցաւ իմ ատենապետութեամբ, բայց դեռ կը բացակայէին Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովի ատենապետները:

Ժողովը սկսած էր եւ բաւական ատեն զանազան խնդիրներու

վրա կարծիքի փոխանակութիւններ ունեցած՝ երբ Դուրեան Սրբազան, Տօքթ. Դաւիթեան եւ Բրօֆ. Տէր Աբրահամեան, ճաշերնին նոր աւարտած, մտան ժողովասրահ։ Ոտքի ելանք զիրենք ընդունելու, եւ ես իբրեւ ատենապետը այդ դոժարումին՝ սկսայ փոքր ինչ տեղեկութիւններ տալ ցայն վայր կատարւած խորհրդակցութիւններու մասին։ Խօսքս չէի աւարտած, երբ Դուրեան Սրբազա ն ըսաւ, թէ՛ « Ի՞նչ հանգամանքով է որ կը խօսէի »։ պատասխանեցի թէ՛ « Իբրեւ ատենապետ «Լիկա»-ի եւ իբրեւ ատենապետը խորհրդակցական այս ժողովին », առ որ՝ Սրբազանը բարի եղաւ ըսելու՝ թէ՛ « Լիկա » կոչւածը անպաշտօն, անվաւեր ժողով մ'է եօթ - ութ անձերու, ուստի իրաւունք չունի Ազգին օրինանք վարչութեան գործին խառնելու »։ Սրբազանին այս յայտարարութեան համար շնորհակալութիւնս յայտնելով՝ ժողովասրահէն մեկնեցայ եւ անմիջապէս հրաժարականս գրեցի « Լիկա »-ի փոխ - ատենապետ Տիար Հմայեակ Խոսրովեանի։

Իրաւ է թէ՛ « Լիկա »-ն ինքնածին կազմութիւն մ'էր, բայց Ազգային Սահմանադրութեան ջերմ նախանձախնդիր. ապացոյց՝ որ առաջին օրէն թեւ տւաւ պատրիարքական փոխանորդ ձէվաճիրճեան Սրբազանին, որպէս զի տարտղնած Ազգային Վարչութեան ժողովները վերակոչէ պաշտօնի, եւ խորհրդակցութեամբ կատարւին գործերը։

1918 Դեկտ. 23-ին Տօքթ. Դաւիթեանի տունը խորհրդակցական ժողով մը տեղի ունեցաւ դարձեալ։ Ընկերներուս ստիպումին վրա ներկայ եղայ հոն։ Խնդիրը Բարիդ յղւելի անձերուն ընտրութեան վրա էր։ Ես չէի եղեցայ իմ առաջին գաղափարէս, հակառակ էի Դուրեանի երթալուն, ո'չ թէ անոր ունեցած հմտութեան ու կարողութեան տեսակէտով, այլ՝ եկեղեցական, մանաւանդ նախկին Պատրիարքի հանգամանքին համար. կը վախնայի որ Թերզեան Պատրիարքն ալ ոտքի ելլէր. բայց իմ այս անկեղծ գաղափարս նշանակութիւն չունեցաւ, Դուրեան, Բրօֆ. Տէր Բրահամեան մեկնեցան Կ. Պոլսէն անգլիական մասնաւոր յաճանաւով, իրենց հետ ունենալով Տօքթ. Ա. Բարսեղեանը. 1919 յունւար 3-ին էր։

Շատ օր չանցաւ, Հայ - Կաթոլիկ Պատրիարք Թերզեան ալ ճամբայ ելաւ Փրանսական պաշտպանութեամբ եւ ի մէջ երկուց. սիրելեաց, որոնց մին՝ ինձ նախօրօք հակառակ խօսող Պր. Մըսրըլըն էր, միւսն ալ՝ Գրիգոր Սինապեանը։

Թէ ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ այս առաքելութիւնը, պատմութիւնը

Թո՛ղ խօսի մէկ օր այդ մասին . ինձ լուրթիւն է անկ , մանաւանդ այժմ , որ 1923-էն ի վեր Բարիդ ապրեւելո՛ւս՝ մօտէն տեղեկացած եմ Դուրեան – Տէր Յակոբեան առաքելութեան գործունէութեան մանրամասնութիւններուն :

Սպասելով՝ որ Բարիդ զացող պատգամաւորութիւնը ուրախառիթ լուրեր հասցնէր Կ . Պոլսոյ Հայութեան ականջին , մենք կը շարունակէինք սկսած բարեգործական աշխատութիւնները , միշտ երազելով նորածին Հայաստանը եւ ամէն վայրկեան անոր վերջնական ազատագրութեան անձուկը ունենալով , երբ աջէն – ձախէն տխուր տարածայնութիւններ սկսան ահա լսելի :

1919 յունւարի 13-ն էր . նոյն օրը Աւետիս Ահարոնեան ու Տիկիւնը , ուրիշներու հետ Հայաստանէն կը վերադառնային Կ . Պոլիս , գնալու համար Բարիդ , ներկայ ըլլալու խաղաղութեան մեծ Ժողովին , որ պիտի որոշէր նաեւ ամբողջ Հայաստանի գոյավիճակը :

Հազի՛ւ թէ՝ Ահարոնեանի հետ տեսակցութիւններ ունենալով՝ Հայաստանի մասին քիչ ու շատ միտքարիչ լուրեր առած էի , եւ ահա կը ստանայի պատմագէտ Բաբախանեանէն (Լէօ) չա՛տ տխուր նամակ մը , որ կը կրէր մարտ 30 (Ն . Տ .) 1919 թւականը , եւ որուն մէջ կը խնդրէր Լէօ , որ Ղարաբաղի գէշ կացութեանը համար ճար մը խորհէինք :

Ահա՛ այդ նամակը նոյնութեամբ .

« Իմ շատ սիրելի բարեկամ Դօկտօր .

« Խնդրեմ յատկապէս ուշադրութիւն դարձնէ՛ք Դուք եւ Կ . Պոլսոյ « սի մեր բոլոր ազգայինները հետեւեալ կարեւոր հարցի վրա :

« Այս րոպէիս նգնաժամի մէջ է իմ հայրենիքը , Ղարաբաղը , « հայկական այդ քաջարի Ղարաբաղը , որ ուզում է միանալ Հայաստանի « տանի Հանրապետութեան , բայց Բագուի քուրճ կառավարութիւնն « աշխատում է բռնութեամբ իրան հպատակեցնել , եւ ի նախատինս « քաղաքակրթեալ եւ լուսաւոր Անգլիայի , այդ վայրենի բռնութիւնը « պաշտպանութիւն է գտնում անգլիական զօրքերի հրամանատար « ԹՕՄՍՕՆի կողմից : Յուզած է այստեղի ամբողջ Հայութիւնը , կա- « մովին անճանաչութիւն , ի հարկէ , չի լինի եւ իմ ձեռքը դռնալով է « գրում այս տողերը , գո՛ւցէ անգլիական սիններն այժմ ծակոտեն « դժբախտ Հայի մարմինը : Պէտք է ասեմ , որ Անգլիացիների այստեղ « գալը յատկապէս եւ միմիայն Հայերի համար մի երկնառաք պար- « գեւ էր , հրմանքի ու միտքաբռնութեան մի պատճառ : Այժմ ո՛րպի-

« սի հիասթափութիւն : Երեսակայեցէ՛ք, սիրելի բարեկամ, մի ժողո-
 « վուրդ, որ հրաշակերտել է Տաքեւի եւ Գանձասարի վանքերը, պի-
 : տի վիզ մկէ դեռ բարբարիկ մի ժողովուրդի առաջ՝ որ դեռ վաչկա-
 « տուն դրութիւնից չէ դուրս եկել : Ահա կը խնդրէի, որ Կ. Պոլսի
 « մամուլը եւ ազդեցութիւն ունեցող շրջանները խօսէին այս մասին,
 « գտնէին այդտեղի անգլիական հրամանատարութիւնն ազդւի եւ ազ-
 « դէ այստեղիւնի վրա :

« Զերմագին ողջոյններով
 Զերդ

« Թիֆլիս, Մարտ 30 (Ն. Տ.), 1919

Ա. ԲԱԲԱՆԱՆԵԱՆ

Բարախանեանի այս նամակը իսկոյն տարի ես Կ. Պոլսի ամերիկե-
 Լան դեսպանատան առաջին թարգման՝ Արչակ Շմաւոնեան՝ ողբաց-
 եալ բարեկամիս, որ դայն թարգմանելով ներկայացուց դեսպան Մօր-
 կընթառուի : Քանի մը շարաթ յետոյ տեսանք՝ որ Լէօի յիշած անգլիա-
 ցի հրամանատարը՝ Թօմսօն՝ կերթայ գէպի իւր երկիրը, բայց բա-
 ւական ժամանակ մնաց Կ. Պոլիս եւ լաւ բոպէներ անցուց թուրք հա-
 րէմներու գիրկը . . . :

Բարիք

(Շարունակելի)

